

ZÁVĚR: OD STÁTU VEDENÉHO JEDNOU STRANOU PO PREZIDENTA JELCINA

Úloha ruských zpravodajských služeb

Většina historiků s tradičním chápáním skutečnosti jen velmi zvolna připouští význam zpravodajských služeb v mezinárodních vztazích a v historii politických událostí 20. století. Od roku 1945 se téměř všechny historické práce o druhé světové válce zmiňují o úspěších, jichž dosáhli Američané v rozluštění nejdůležitější japonské diplomatické šifry – došlo k tomu o něco víc než rok před útokem na Pearl Harbor. Úspěchy Britů v rozluštění německých šifer během první světové války jsou rovněž všeobecně známé; dokonce jeden z prvních úspěchů britských kryptoanalytiků – rozluštění takzvaného Zimmermannova telegramu v roce 1917 – uspíšil rozhodnutí Američanů vyhlásit válku Německu. Avšak až do odhalení tajemství skupiny ULTRA v roce 1973 téměř žádného historika zabývajících se druhou světovou válkou (s výjimkou bývalých zpravodajských důstojníků, kteří se o tom nesměli zmínit) nenapadlo, že zpravodajství získávané odposlechem a dešifrováním komunikace protivníka (SIGINT) mohlo zaznamenat zásadní úspěchy jak proti Německu, tak proti Japonsku. Dokonce i po odhalení důležité role, již sehrála skupina ULTRA ve válečných operacích Britů a Američanů na západní frontě, to trvalo dalších patnáct let, než kdokoli z historiků položil oprávněnou otázku, jestli ULTRA náhodou nezískávala také na východní frontě informace o Sovětech.¹

Na sklonku 20. století mnozí historikové význam SIGINT ve druhé světové válce uznávají, ale jeho význam v éře studené války stále opomíjejí. Fakt, že zpravodajství získávané odposlechem a dešifrováním komunikace protivníka z historické scény okamžitě po Dni vítězství zmizelo, se odrazil v řadě až excentrických tvrzení, a to dokonce i v některých zásadních studiích o významných politických činitelích a o mezinárodních vztazích obecně. A tak například impozantní, a do značné míry směřovaná několikavazková oficiální biografie Winstona Churchilla z pera Sira Martina Gilberta sice uznává Churchillovu vášeň pro SIGINT za války, kdy vedl Británii, ale ani slůvkem se nezmiňuje o Churchillovu pokračujícím zájmu o SIGINT v letech 1951-55, kdy byl premiérem.

Ještě méně toho o SIGINT najdeme ve Stalinových životopisech. I když v Sovětském svazu existuje několik vynikajících historických prací, jen těžko bychom našli takovou, která by se alespoň jednou větou zmínila o ohromnému množství SIGINT, jež produkovaly KGB a GRU. Řada studií věnovaných sovětské zahraniční politice KGB takřka pomíjí. Seznam literatury připojený k poslední akademické

práci o historii ruských zahraničních vztahů v letech 1917-91, vydané v roce 1998 a oceňované jednou britskou autoritou jako „prakticky nejlepší všeobecná historie o sovětské zahraniční politice“, mezi 120 uvedenými tituly neuvádí – s výjimkou jedné biografie o Berijovi – ani jedinou práci o sovětských zpravodajských službách.²

Ačkoli váhavost předních historiků má na svědomí částečně přílišné utajení zpravodajských archivů (nejhorší to je v případě SIGINT), její kořeny můžeme nalézt především v tom, co psychologové nazývají „kognitivní disonance“: jde o obtíže s chápáním nových směrů a koncepcí, jež narušují náš dosavadní pohled na svět; špionáž je pro mnohé historiky píšící o 20. století, politology a specialisty na mezinárodní vztahy právě takovou koncepcí. Bylo by samozřejmě naivní předpokládat, jak to někteří „autoři píšící o špionáži“ dělají, že ty nejtajnější zdroje nutně poskytují ty nejdůležitější informace. Je ale stejně tak naivní si myslet, že výzkum na poli mezinárodních vztahů a totalitních režimů ve 20. století (abychom uvedli alespoň dva příklady) si může dovolit roli zpravodajských služeb opomenout. Na konci století je tradiční „akademické“ přehlížení špionáže pomalu, pokud už ne úplně na ústupu. Začíná se objevovat nová generace vědců, v otázce úlohy špionáže méně dezorientovaných než většina jejich předchůdců. A na tuto generaci čeká rozsáhlá agenda, která by měla být prozkoumána.

Prvotní bádání týkající se sovětské éry obecně panující představu, že úloha zpravodajských služeb na Východě a Západě byla v symetrické rovnováze, už značně zviklalo. Čeka a její nástupci sehráli ve fungování sovětského systému roli, která se s úlohou zpravodajských služeb na Západě nedá srovnávat. Velký disident 19. století Alexander Herzen, tento první skutečný ruský socialista, řekl, že se ve 20. století nejvíce obává „Čingischána s telegrafem“ – a myslel tím tradičního despotu s veškerými mocenskými prostředky moderního státu. Ve Stalinově Rusku se Herzenovy noční můry staly skutečností. Avšak moc Stalinova státu byla, jak si uvědomil George Orwell, z velké části mocí tajnou. Vznik a posléze i přežití státu, který byl jako první na světě řízen jednou politickou stranou, záviselo na dosud nevídaném systému, jenž byl po Říjnové revoluci schopný sledovat a potlačovat veškeré formy disentu. V slavné knize 1984 popisuje George Orwell stát organizovaný na téměř totálním dozoru nad lidmi:

Samozřejmě, člověk si nikdy nebyl jist, zda ho v daném okamžiku sledují. Jak často a podle jakého systému Ideopolicie zapínala jednotlivá zařízení, bylo hádankou. Předpokládalo se, že sledují každého neustále. A rozhodně mohli zapnout vaše zařízení, kdy se jim chtělo.⁵

Miliony lidí ve Stalinově Rusku se cítily stejně jako Winston Smith v románu 1984. „Vinou všudypřítomnosti informátorů NKVD,“ píše historik Geoffrey Hosking, „... mnoho lidí nemělo jediného člověka, kterému by naprosto důvěřovali.“⁶

Základy Stalinova policejního státu položil už Lenin, nejhorlivější přívrženec Čeky v bolševickém vedení; byl to on, kdo protesty proti její brutalitě odmítl jako „fňukání“. S Leninovou osobní podporou Čeka postupně pronikla do všech zákoutí života v sovětském režimu.⁷ Když se například Lenin pokoušel zrušit oslavy ruských Vá-

noc, obrátil se na Čeku. „Všichni čekisté,“ nařídil na 25. prosince 1919, „musí být připraveni zastřelit každého, kdo se neukáže v práci kvůli ‚Dědu Mrázovi‘.“⁸ Nástupce Čeky – OGPU a později NKVD – použil Stalin k největší perzekuci obyvatelstva, jaká se kdy v dobách míru v historii Evropy odehrála. Jejimi oběťmi se stala většina vedení komunistické strany, nejvyššího armádního velení a dokonce i komisaři státní bezpečnosti, kteří nesli zodpovědnost za průběh Velkého teroru. Mezi západními pozorovateli tehdejších událostí, kteří nedokázali pochopit, jak k takové perzekuci může ve zdánlivě civilizované společnosti vůbec dojít, existuje několik učebnicových příkladů kognitivní disonance. Americký velvyslanec Joseph Davies Washington informoval, že monstrprocesy poskytly „důkazy mimo veškerou pochybnost, a ospravedlňují tedy vynesený verdikt: vinen z vlastizrady“. Historik Sir Bernard Pares, považovaný za předního britského odborníka na ruské dějiny, ještě v roce 1962 napsal: „Téměř všichni odsouzení se při monstrprocesech přiznali, že se spikli, aby ohrozili život Stalina a dalších; v tomto bodě není nutné o nich pochybovat.“⁹

Po druhé světové válce NKVD a jeho nástupce MGB sehrály hlavní úlohu ve vytváření nového sovětského impéria ve východní a střední Evropě. Tato úloha, podle jedné pokrytecké sovětské oficiální historie, spočívala v „pomoci lidem osvobozených zemí vytvořit a posílit vlastní svobodnou formu vlády“¹⁰ – jinými slovy: podél západních hranic Sovětského svazu se měla vytvořit řada poslušných států vedených jednou stranou. Po celém sovětském bloku pak bezpečnostní a zpravodajské služby sehrávaly ústřední roli ve vytváření stalinistických režimů. V Německé demokratické republice bylo sedmkrát více informátorů než v nacistickém Německu. A stejně jako ve Východním Německu byli lídři nově vzniklých socialistických států nejenom loajální stalinisté, ale také bývalí sověští agenti.

Ačkoli se po Stalinově smrti takzvaní nepřátelé lidu ocitli v disentu a byli vystaveni méně vražedným metodám represe, KGB proti nim vedl i nadále nekompromisní kampaň. Abychom pochopili fungování sovětského státu, museli bychom provést mnohem důkladnější výzkum metod, které KGB ke kontrole společnosti používal. Mitrochinovy poznámky pořízené z dokumentů vnitřních správ KGB, které se dostaly do složek FCD, ilustrují ohromné bohatství tajných materiálů, jež zůstávají i nadále skryté v archivech dnešní federální bezpečnostní služby FSB.

Mezi „inovační prostředky“ KGB patřilo během studené války i zneužívání psychiatrie; specifický způsob ochrany před ideologickou diverzí. KGB naverboval řadu psychiatrů z odborných pracovišť, kterým nařídil, aby své pacienty – politické disidenty – diagnostikovali jako případy trpící „paranoidní schizofrenií“; tato diagnóza je odsuzovala k časově neomezenému pobytu v psychiatrických léčebnách, kde jim byly podávány drogy a sedativa. Jeden „plán operačních opatření“, provedený koncem roku 1975, zahrnoval účast čtyř agentů (KRAJEVSKIJ, PETROV, PROFESOR a VAJKIN) a šesti kooptovaných osob (BEA, LDR, MGV, MZN, NRA a SAB) z řad psychiatrů.¹¹ Téměř jistě jich ale bylo mnohem více. Je pozoruhodné, že se většina uvězněných disidentů skutečně nezbláznila, a to dokonce ani po tom, co podstoupili „léčbu“ psychiatrů z KGB. V letech 1977-78 sedmadvacet disidentů vyšetřoval Ale-

xandr Alexandrovič Vološanovič, lékař z psychiatrické kliniky Dolgoprudnaja; ve své zprávě došel k závěru, že ani jeden z nich žádnou psychickou poruchou netrpí.¹² V roce 1983 sovětské psychiatry vystoupili ze Světové asociace psychiatrů – právě včas, aby se vyhnuli vyloučení za systematické zneužívání medicíny.

Nejpoužívanější metody ke kontrole společnosti byly sice jednodušší, ale o to více náročnější na počet lidí, množství techniky a všudypřítomný dozor. Andropovova osobní zkušenost, kterou udělal jako velvyslanec v Budapešti v roce 1956, a vzpomínky na československou krizi, k níž došlo během prvního roku jeho působení na místě šéfa KGB, ho přesvědčily, že si KGB nemůže dovolit přehlédnout ani jeden případ ideologické diverze. „Každý takový čin,“ tvrdil, „představuje nebezpečí.“¹³ A žádný nebyl podle něj tak bezvýznamný, aby nepřilákal pozornost KGB. Úsilí a zdroje, jež byly použity ke sledování každého autora anonymního dopisu či protistátního nápisu kritizujícího sovětský systém, často převýšily náklady, jež se na Západě vynakládaly na vyšetření velmi vážného případu vraždy.

Mezi úspěšné operace, jež oslavoval časopis pro vnitřní potřeby *Sborník KGB*, patřil hon na diverzanta krycím jménem CHUDOŽNIK („Umělec“), který v červenci 1971 začal výborům KSSS a Komsomolu zasílat anonymní dopisy; napadal v nich marxismus-leninismus a různé stranické funkcionáře. Uvedené dopisy psal kuličkovým perem a podepisoval „Ústřední výbor Strany svobody“. Forenzní šetření odhalilo na druhé straně těchto dopisů sotva znatelné stopy po kresbách tužkou – odtud krycí jméno CHUDOŽNIK a také hypotéza, že jde o studenta výtvarné školy. Detailní studie obsahu těchto dopisů rovněž odhalila, že autor pravidelně čte *Komsomolskou Pravdu* a poslouchá zahraniční rozhlas. Skutečnost, že některé dopisy adresoval členům Komsomolu v armádě, vedla k rozsáhlému pátrání v záznamech lidí, kteří byli vyloučeni z vojenské služby, a v záznamech důstojníků v záloze. Pátrání po CHUDOŽNIKOVÍ se soustředilo na Moskvu, Jaroslavl, Rostov a Gavrilov-Jam, odkud své dopisy odesílal. Ve všech čtyřech místech služba poštovní cenzury (Služba PK) po mnoho měsíců pátrala po rukopisu, který by se podobal CHUDOŽNIKOVU; četným agentům KGB a kooptovaným osobám byly rovněž předloženy ukázky jeho písma a poskytnut předpokládaný CHUDOŽNIKŮV psychologický profil. Nakonec, téměř po třech letech, byl jeho rukopis objeven na přihlášce pro bytovou komisi v Rostovu. V roce 1974 byl CHUDOŽNIK odhalen: šlo o předsedu jednoho rostovského uličního výboru jménem Korobov. Po krátkém sledování byl zatčen, odsouzen a uvězněn.¹⁴ Jako v mnoha podobných případech i tentokrát nekritické hlášení KGB o dlouhodobé operaci s cílem vystopovat CHUDOŽNIKA svědčilo o nulovém smyslu pro absurdno: KGB musel vynaložit tolik sil a prostředků na hon po autorovi „hanopisů proti sovětské realitě“, z nichž ani jeden nakonec nebyl zveřejněn.

Důstojníkům KGB se ve *Sborníku KGB* neustále připomínalo, že i západní populární hudbu je nutno pokládat za prostředek diverze. Oblastní oddělení KGB vyvinula nesmírné úsilí, aby odhalila rozsah zájmu občanů o takovou hudbu, a jejich zjištění je obvykle velmi znepokojila. V polovině 70. let KGB v Dněpropetrovské oblasti, kde začal svou kariéru stranického aparátčika Brežněv, po pravděpodobně dlouhém průzkumu soukromé korespondence mladých lidí vypočítal, že téměř 80% ve skupi-

ně 15-20ti letých „systematicky poslouchá rozhlasová vysílání západních stanic“, zvláště populární hudby a projevuje další známky nezdravého zájmu o hvězdy západní pop-music – například se snaží získat jejich fotografie. Téměř surrealistická povaha tohoto hlášení o hudební diverzi v Dněpropetrovské oblasti nám může napovědět, jak hon na ideologický disent často u příslušníků KGB ničil veškerý smysl pro realitu:

Dokonce i poslech hudebních programů dává mladým lidem pokřivený pohled na sovětskou realitu a vede k projevům vlastizrádné povahy. Tito mladí lidé, poblouznění západní hudbou, hudebními skupinami a hudebníky, upadají pod jejich vliv, a hrozí nebezpečí, že by se mohli vydat po cestě nepřátelství. Takové poblouznění má negativní vlivy na zájmy společnosti, podněcuje marné ambice a neopodstatněné požadavky a může vést ke vzniku neformálních [oficiálně neschválených] skupin s vlastizrádnými tendencemi.¹⁵

Michael Jackson a Pink Floyd byli, kromě jiných, tudíž označeni za potenciální hrozbu sovětskému systému. To, že se komunistický stát vedený jednou stranou cítil do takové míry ohrožen západními hvězdami pop-music, jen potvrzovalo, že se zpěváci stali symboly mladistvých rebelantů. Dokonce i v Albánii v roce 1992, po pádu posledního nejizolovanějšího komunistického režimu v Evropě (izolovaného dokonce i od Moskvy), byl elegantní, stromy lemovaný bulvár v centru Tirany plný mladých lidí v tričkách s Michaelem Jacksonem (či „Mikelem Jaksenem“) na hrudi. Na soše Stalina, již už chyběla hlava, se skvěl velký červený nápis „Pink Floyd“.¹⁶

Jakékoliv možné styčné body mezi sovětskými občany a obyvateli Západu centrála předem považovala za příčinu ideologické nákazy. V zahraničních rezidenturách měli důstojníci Sekce SK zabránit takové nákaze přímo v místní sovětské kolonii, v níž trvale působilo velké množství agentů KGB a kooptovaných osob. V polovině 70. let bylo mezi sovětskými zaměstnanci v New Yorku 15% agentů.¹⁷ Dávno se vědělo, že všechny skupiny sovětských turistů cestující do zahraničí byly vždy pečlivě střeženy důstojníky KGB. Obvykle se však nevědělo o značném množství agentů a kooptovaných osob (často přes 15%), kteří monitorovali chování svých spolecestujících. Když například v říjnu a listopadu 1974 orchestr Sovětské státní akademie pořádal koncerty ve SRN, Itálii a Rakousku, byli mezi členy tohoto orchestru dva důstojníci KGB Pavel Vasiljevič Sobolev a Pjotr Trubagard. Mezi 122 skutečnými hudebníky bylo nejméně osm agentů a dále jedenáct kooptovaných osob. Během tohoto turné se podařilo získat „kompromitující materiály“ na pětatřicet členů orchestru včetně důkazů o „nadměrném požívání alkoholu“, o „spekulacích“ (pověštinou se jednalo o pokusy nakoupit západní spotřební zboží) – a v případě židovských hudebníků – o „přátelské“ korespondenci s osobami žijícími v Izraeli. Další „kompromitující“ informace se týkaly rodin těchto hudebníků: například manželka jednoho houslisty (Mitrochin ho ve svých poznámkách uvádí jménem) si se známými ve Francii vyměnila blahopřání k narozeninám.¹⁸ V říjnu 1974 na Západ vycestoval Moskevský komorní orchestr, tentokrát pod dohledem Michaila Alexandroviče Sizova z KGB. Ze třiceti členů tohoto orchestru byli tři agenti a pět kooptovaných osob. „Kompromitující informace“, jež získalo těchto osm informátorů na dalších

dvaadvacet členů orchestru a jež KGB zajímaly nejvíce, spočívaly v konstatování, že si někteří hudebníci dopisovali se známými v zahraničí.¹⁹

Především díky tomuto nezměrnému vynakládání času a prostředků na válku proti ideologické diverzi byl KGB se všemi svými složkami početně mnohokrát větší než kterákoli zpravodajská či bezpečnostní služba na Západě. Jeden příklad toho, jakým ohromujícím způsobem se oblastní stanice KGB soustřeďovaly na případy ideologické diverze, poskytuje tajné hlášení správy KGB pro Leningrad a Leningradskou oblast z roku 1970. Nebyl odhalen jediný případ špionáže či terorismu; ale 502 občanů prošlo „preventivní instruktáží“, týkající se jejich zapojení do „politicky škodlivých jevů“; 41 občanů bylo stíháno za politické zločiny (většinou se jednalo o ideologickou diverzi); 34 občanů bylo zadrženo při pokusu překročit státní hranice. Rozsáhlá činnost byla zaměřena na studenty vyšších středních škol, „aby se zabránilo nepřátelským projevům“. Služba cenzury pošty zachytila kolem 25 000 dokumentů s „ideologicky škodlivým obsahem“; dalších 19 000 takových dokumentů bylo zabaveno na hranici. Sto devět jedinců (oproti devětadevadesáti v roce 1969) bylo identifikováno jako šířitelé diverzních letáků a odesílatelé anonymních dopisů; sedmadvacet se jich podařilo vystopovat. Ohromná síť agentů KGB se za předchozí rok rozrostla o 17,3%. K pasivům akcí patřilo, že sledovací skupiny KGB při svých operacích nabouraly sedmadvacet aut.²⁰ Oleg Kalugin, který se v roce 1980 stal zástupcem šéfa leningradské správy KGB, neveřejně odsoudil její práci jako „choreograficky dokonale propracovanou frašku“, při níž se ze všech sil snažila odhalit dostatečně rozsáhlou ideologickou diverzi, aby tak ospravedlnila svou vlastní existenci.²¹

V letech 1967-82 se Andropov jako šéf KGB snažil, aby ideologická diverze stála v popředí zájmu jeho vedení. Problémy tak triviální (ve srovnání se Západem), jako bylo působení malé skupinky Svědků Jehovových kdesi uprostřed Sibíře, nebo neautorizované vydání krátké povídky jednoho sovětského autora v Paříži, s největší pravděpodobností nekončily jen na Andropovově psacím stole, ale v některých případech se dostaly až do politbyra. Ačkoli ani ti nejpřednější disidenti se u většiny sovětské populace netěšili žádné oblibě, tedy alespoň za Gorbačova, bývali v politbyru námětem mnohahodinových diskusí. Počátkem roku 1977 nejen v Sovětském svazu, ale i v zahraničí už probíhalo nebo mělo začít celkem dvaatřicet operací – „aktivních opatření“ proti Andreji Sacharovovi, jehož Andropov označil za „veřejného nepřítelů číslo 1“.²²

Žádné skupině sovětských disidentů se během studené války nepodařilo zabránit tomu, aby do ní nepronikl jeden nebo více z několika milionů agentů či kooptovaných osob KGB. Jejich veřejné protesty se omezovaly na tajné samizdatové pamflety či kratičká vystoupení na Rudém náměstí; sotva stačili rozvinout nápisy s hesly, a už jim je rychle roztrhali agenti KGB v civilu. Až do posledních let existence sovětského režimu tvořili disidenti jen nepatrnou menšinu sovětské populace, jen minimálně podporovanou veřejností. Právě v tom spočívá jejich hrdinství; odvážně bojovali proti něčemu, co jim muselo připadat jako nepřekonatelná přesila.

KGB napomáhal tomu, že se představa vážných politických změn zdála být jen neuskutečnitelným snem. Ohromné většině sovětských občanů tak zkrátka ani nepři-

šlo na mysl, že by sovětský režim nějakou alternativu měl. I když Rusové nadávali na životní úroveň, jejich téměř nekritické přijímání statu quo mělo hluboký vliv na postoj Západu a tudíž i na jeho zahraniční politiku vůči Sovětskému svazu. Během studené války se většina západních pozorovatelů – i když nerada – přece jen smířila s tím, že se sovětský systém nikdy nezhroutí. Proto ten všeobecný šok a překvapení, když v posledních měsících roku 1989 komunistické režimy ve východní Evropě s takovou rychlostí padly a dva roky nato se rozpadl i sovětský stát vedený jednou stranou. Henry Kissinger v roce 1992 řekl: „Neznal jsem nikoho..., kdo by takový vývoj v Sovětském svazu předpovídal.“²³

Západní pozorovatelé nejenže podceňovali systém, kterým KGB kontroloval společnost, aby zajistil fungování sovětského režimu, ale často také podceňovali moc a vliv bezpečnostních a zpravodajských šéfů KGB.²⁴ Berija, který se stal šéfem NKVD na konci éry Velkého teroru, se předvedl jako druhý nejmocnější muž v Sovětském svazu – Stalin ho jednou nazval „můj Himmler“. V roce 1945 Berija dostal na starost výrobu první sovětské atomové bomby. Po Stalinově smrti v roce 1953 se stal prvním šéfem sovětské rozvědky, který usiloval o nejvyšší post ve státě. Strach z jeho ambicí však přiměl zbývající členy sovětského vedení, aby se proti němu spojili, zbavili ho moci – a přivedli před soud; popraven byl ještě na konci téhož roku.

Od té doby se tedy předpokládalo, že žádný šéf KGB nikdy v budoucnu nedostane příležitost, aby o moc úspěšně usiloval. Tento předpoklad se ukázal být správný v případě Alexandra Šeljepina, dynamického a relativně mladého šéfa KGB, který v této funkci působil v letech 1958-61 a který se svou touhou stát se generálním tajemníkem netajil; podařilo se ho efektivně odstavit na vedlejší kolej hned poté, co Brežněv s dalšími spiklenci sesadil Chruščova.

Jurij Andropov byl v 70. letech při plánování svého nástupu k moci mnohem uvážlivější než Berija nebo Šeljepin. Jak Brežněv pomalu slábl, Andropov se postupně čím dál víc vystupoval jako jeho nástupce a v roce 1982 Brežněva skutečně také na místě generálního tajemníka nahradil. O Andropovovi se však vůbec nezmiňuje ani Henry Kissinger ve svých vzpomínkách (z období 1969-77), ani Cyrus Vance ve vzpomínkách na své působení na místě ministra zahraničí po Kissingerovi v letech 1977-80.²⁵ O deset let později byl podobně podceněn šéf KGB Vladimir Krjučkov. Většina zahraničních pozorovatelů byla proto naprosto zaskočena, když se v srpnu 1991 objevil jako strůjce neúspěšného převratu, jehož cílem bylo svrhnout Gorbačova a nastolit tvrdý režim. Jenže Krjučkov se, stejně jako Berija, přecenil. Přestože KGB byl až do té doby nepostradatelnou baštou komunistického státu vedeného jednou stranou, Krjučkovovův špatně načasovaný pokus tento stát podepřít jen urychlil jeho kolaps.²⁶

Jevgenij Primakov, první šéf nástupkyně 1. hlavní správy (FCD), dnes Ruská zahraniční zpravodajská služba (SVR), většinu západních komentátorů celkem také příliš nezajímal. Americká studie věnovaná Jelcinovu Rusku, vydaná těsně před tím, než se Primakov stal v září 1998 premiérem, se o něm vůbec nezmiňuje.²⁷ Na jaře

1999, přesto že popíral, že by chtěl Jelcina nahradit, Primakov už vedl v průzkumech veřejného mínění na potenciálního kandidáta v prezidentských volbách, které se konaly o rok později. Jelcin tehdy došel k názoru, že se Primakov stal příliš mocným, a tak ho v květnu 1999 odstavil.

V roce 1980 Kim Philby hrdě sdělil posluchačům z řad KGB: „Naše služba, která stále operuje v zahraničí, je první obrannou linií Sovětského svazu.“²⁸ Fakt, že většina západních historiků stále nepokládá KGB za pravou ruku sovětské zahraniční politiky, vyplývá z toho, že mnohé cíle sovětské zahraniční politiky do západní koncepce vedení mezinárodních vztahů nezapadají. Přehledy Stalinovy zahraniční politiky se pravidelně zmiňují o vyjednávání o kolektivní bezpečnosti proti nacistickému Německu, jež měli na starosti Litvinov a další sovětské diplomaty, ale obvykle zcela přehlížejí méně „konvenční“ operace proti bělogvardějcům v Paříži, plán na zavraždění generála Franka na počátku občanské války ve Španělsku, likvidaci předních trockistů v západní Evropě koncem 30. let a spiknutí proti Titovi v roce 1953 – všechny tyto akce měla na starosti zahraniční zpravodajská služba.²⁹ Dokonce ani po Stalinově smrti většina kroků zahraniční politiky Sovětského svazu stále do představ Západu nezapadala.

Zahraniční odbor (INO – meziválečná zahraniční zpravodajská služba) se proslavil tím, že zmařil řadu kontrarevolučních spiknutí, která osnovali buďto antibolševičtí emigranti nebo imperialistické zpravodajské služby. Dnes dostupné důkazy naznačují, že tato (ve skutečnosti spíše bezvýznamná) spiknutí měla jen pramalé vyhlídky na úspěch; zato v představách sovětského vedení narostla do ohromných rozměrů. Stejně tak likvidace předních bělogvardějců a trockistů mimo území Sovětského svazu, již provedl INO, představovala ve Stalinových očích zásadní vítězství. Na samém počátku druhé světové války se Stalin mnohem více zajímal o Trockého než o Hitlera.

Po celá 30. léta Sověti především díky Velkým nelegálům získávali nepředstavitelné množství špiónážních materiálů. Naverbování Pěti statečných a dalších ctižádostivých ideologických agentů otevřelo možnost, jak proniknout do samotného srdce imperialistické moci v hlavních městech Západu. Velké množství britských a jiných diplomatických dokumentů, které INO získal, mělo důležitý – byť dosud jen nepatrně probádaný – vliv na vytváření sovětské zahraniční politiky. Po celou Stalinovu éru bylo soupeření sovětských zpravodajských služeb s Británií, hlavním předválečným cílem, a USA, hlavním protivníkem za studené války, až pozoruhodně jednostranné. SIS mezi oběma světovými válkami neměla v Moskvě žádnou stanici; USA neměly vůbec žádnou zpravodajskou službu až do roku 1941. Hlavní předválečné neúspěchy si INO přivodil sám: patřil mezi ně především masakr mnoha nejlepších sovětských důstojníků, kteří se stali oběťmi paranoického řádění za Velkého teroru.

Průnik sovětských špiónů na Západ dosáhl svého vrcholu za druhé světové války. Nikdy předtím žádný jiný stát nezískal tolik tajemství svých spojenců. Stalin byl v Teheránu a na Jaltě pravděpodobně mnohem lépe informován o tom, jaké karty v ruce drží ostatní vyjednávající, než jakýkoli jiný státník během jakékoli jiné před-

chozí konference. Znal obsah mnoha přísně tajných britských a amerických dokumentů, jež Churchill a Roosevelt utajovali i před většinou svého kabinetu. Ačkoli o skupině ULTRA vědělo pouze šest britských ministrů, věděl o ní i Stalin. Stejně tak tomu bylo i v případě projektu MANHATTAN, jež byl pečlivě utajován před viceprezidentem Harry Trumanem až do doby, kdy nastoupil v dubnu 1945 po Rooseveltovi. (Tehdy se Truman také poprvé dozvěděl o skupině ULTRA.)³⁰ Trumanovo rozhodnutí, že na postupimské konferenci v červenci 1945 zveřejní, že Američané mají „novou zbraň mimořádné ničivé síly“, bylo v tomto kontextu poněkud ironické.³¹ A skutečně se zdálo, že tato novina na Stalina nezapůsobila tak jak měla, neboť o plánech na výrobu americké atomové bomby věděl mnohem déle než Truman.

Stalin měl také mnohem lepší informace než většina amerických a britských politiků o prvním zásadním americko-britském zpravodajském úspěchu proti Sovětskému svazu za druhé světové války – šlo o akci VENONA, během které se podařilo odhalit jména a klíče k identitám několika set sovětských agentů. Je to skutečně pozoruhodné, ale zdá se, že Truman o operaci VENONA vůbec nikdy informován nebyl. A stejně na tom byli i někteří členové Attleeho kabinetu v Británii. Zásluhou vnitřního soupeření mezi jednotlivými americkými zpravodajskými službami se i CIA o této operaci dozvěděla teprve až koncem roku 1952. Centrálu o ní zpravil už počátkem roku 1947 William Weisband, agent v americké sekci SIGINT ASA. A tak, což je ohromující, Stalin znal největší tajemství americké špiónáže z počátku studené války o celých pět let dříve než sám prezident USA nebo CIA.³²

Výjimečné úspěchy Sovětů v průniku do řad svých spojenců během druhé světové války a skutečnost, že někteří sovětské agenti zůstali na svých místech i po skončení druhé světové války, zapříčinily špatný odhad budoucích možností KGB. Poválečná strategie KGB byla založena na snahách obnovit předválečné období Velkých nelegálů, zřídit rozsáhlou síť nelegálních rezidentur a naverbovat novou generaci ctižádostivých agentů. Vedle legálních rezidentur ve Washingtonu, New Yorku a San Francisku centrála ještě na počátku 80. let plánovala zřízení šesti nelegálních rezidentur, z nichž každá měla řídit agenty v samotném srdci Reaganovy administrativy. Její plány se ukázaly být naprosto nerealistické.³³

Přes jisté skvělé taktické úspěchy velkolepá poválečná strategie KGB neuspěla. Alespoň do počátku 60. let bylo hlavním zdrojem špiónážních materiálů americké velvyslanectví v Moskvě, do kterého se podařilo proniknout. Na počátku studené války už lákavý obraz Stalinova Ruska jako prvního opravdového socialistického dělnicko-rolnického státu na světě, který tolik inspiroval Pět statečných a jejich americké protějšky, značně vybledl. Mnozí idealističtí studentští revolucionáři z konce 60. let nehledali inspiraci u starých komunistických stran, ale u nové levice, kterou Brežněvův Sovětský svaz pravděpodobně hluboce podezíral z revizionismu.

Skutečnost, že po válce komunistické strany v USA a Británii upadly téměř v zapomnění, zbavila sovětskou špiónáž hlavního zdroje rekrutů a tipařů. Její neplodnější půda pro verbování agentů po druhé světové válce se teď nacházela ve Francii a v Itálii, v zemích s nejmocnějšími komunistickými stranami, jež se podílely na vládě. Nejdéle sloužící a pravděpodobně nejproduktivnější z francouzských

a italských agentů, které Mitrochin ve svých poznámkách identifikuje, JOUR a DARIO, vstoupili do služeb svých ministerstev zahraničí právě v těchto letech.³⁴

V 50. letech už KGB nejspíše získával mnohem více velmi kvalitní diplomatické a politické špionáže od předních členů NATO na území Evropy, než ze Spojených států a z Británie. Průnik na ministerstvo zahraničí Francie, Itálie a dalších západních zemí spolu s průnikem do velvyslanectví v Moskvě nejenže přinesl rozsáhlé množství diplomatických dokumentů, ale také nesmírně pomohl kryptoanalytikům KGB. Po většinu, pokud ne po celou dobu studené války celkový počet dešifrovaných diplomatických materiálů, které centrála považovala za dostatečně významné, aby je předala ústřednímu výboru, nejspíše nikdy neklesl pod 100 000 ročně.³⁵ Po rozdělení Německa, kdy docházelo k mohutnému přílivu uprchlíků z Východu na Západ, byla SRN nejzranitelnější ze členských zemí NATO; zde však největších úspěchů dosáhli východoněmečtí agenti. Úspěchy agenta HVA Güntera Guillauma, který se stal poradcem západoněmeckého kancléře Willyho Brandta v jednom z klíčových okamžiků ve vztazích mezi Východem a Západem, kdy kancléř začal prosazovat svou *Ostpolitik*, byly jedním z nejbravurnějších špionážních tahů studené války.

Centrála ze zemí NATO získávala značné množství vysoce kvalitních informací, ale přesto nebyla nikdy spokojena s tím, čeho dosáhla. V Evropě stejně jako v Severní Americe se odmítala vzdát svých ambicí vychovat novou generaci Velkých nelegálů. Během 70. let vyžadovala a také získávala příslib od komunistických lídrů po celém světě, že pomohou při hledání dalších Richardů Sorgeů. Složky, které viděl Mitrochin, však naznačují, že se podařilo jen velmi málo, pokud vůbec nějaké další špiony typu Sorge objevit. V polovině 70. let mladí členové strany v těch několika málo západoevropských zemích, kde existovaly značně silné komunistické strany, tíhli spíše k eurokomunistické herezi, a rozhodně to nebyli slepí a poslušní prosovětští loajalisté, kteří by byli ochotni obětovat své životy ve službě Vlasti dělníků. Dokonce i někteří sovětské nelegálové jen s potížemi zachovávali svou víru, jakmile se setkali s realitou života na Západě.

Vedení centrály, které se životem na Západě nemělo téměř žádnou přímou zkušenost, však i nadále na rezidentury naléhalo, aby mezi předními politiky hledaly své spojence. Odsud pak pocházejí všechny beznadějně plány KGB naverbovat Harolda Wilsona, Willyho Brandta, Oskara Lafontaine, Cyruse Vancea, Zbigniewa Brzezinského a další vysoce postavené západní politiky, a to bezpochyby se souhlasem sovětského vedení. Krjučkov na neúspěchy reagoval tak, že zavedl ještě větší byrokracii. V dubnu 1985 asi rezidenti centrálu tiše proklínali, když od ní dostali nový dotazník, ve kterém měli podle Krjučkova vyplňovat údaje o politicích a dalších „prominentních osobách na Západě“, těchto možných „cílech ke zpracování“. Dotazník obsahoval 56 otázek, mnohdy nesmírně složitých a detailních. Tak například otázka 14 v oddíle 4 vyžadovala odpovědi na tato témata:

Životní styl: koníčky, záliby, zábavy; knihy – které spisovatele čte nejraději; divadlo, hudba, malba – co má rád především; sběratelství; sporty (jezdeckví, lov, rybaření, plavání, šachy, fotbal, hry, motoristický sport, jachting atd.), získané ceny; turistika; v jakém prostředí a s jakými lidmi se nejraději stýká; jakému druhu kuchyně dává přednost atd.

Pětapadesát dalších otázek žádalo stejně detailní odpovědi z oblastí tak různorodých, jako byla například „kompromitující informace týkající se daného subjektu“ či „jeho názory na americkou zahraniční politiku“.³⁶ Dostatečné odpovědi na všechny otázky dotazníku by od operačních důstojníků rezidentury vyžadovaly celé měsíce pátrání.

Jak už víme, hlavní slabost centrály na poli politické špionáže nebyla, jak si myslela, ve shromažďování špionážních materiálů, ale spíše v její neschopnosti interpretovat to, co shromáždila. Jak za Stalina, tak za Chruščova centrála každý den zasílala Kremlu výběr hlášení zahraniční rozvědky, získaných z rezidentur a dalších zdrojů; obvykle šlo jen o povrchní interpretace hlášení.³⁷ Jak Stalin, tak Chruščov analyzovali zpravodajské materiály sami – a zásadně mylně. Brežněv se naopak rozboru zpravodajských či jakýchkoli jiných informací věnoval minimálně a dával tím Andropovovi k jeho vlastním analýzám daleko větší prostor, než měl kterýkoli z jeho předchůdců.

Analýza špionáže dosahovala nejhorší úrovně za Stalina. Ačkoli analýzy zpravodajských materiálů po Stalinově smrti už nikdy nebyly tak mizerné, v době krizí za druhé světové války měl KGB tendenci nahrazovat objektivní analýzy teoriemi spiknutí. Během prvního roku v křesle šéfa KGB Andropov předával politbyru zkrácené špionážní analýzy, aby ho přivedl k rozhodnutí použít k rozdrčení Pražského jara armádu. V této souvislosti je třeba uvést, že v roce 1968 centrála zničila tajné americké dokumenty získané washingtonskou rezidenturou, jež dokazovaly, že reformátory Pražského jara neovlivňovala ani CIA, ani žádná jiná americká tajná služba.³⁸

Jak počátkem 60., tak počátkem 80. let centrála věřila, že USA plánují první jaderný úder proti Sovětskému svazu. Někteří důstojníci FCD působící na západních rezidenturách, kteří znali mnohem lépe život na Západě než sovětské lídři a šéfové KGB, v soukromí sice odmítali podobné obavy jako absurdní, ale otevřeně pochybovat o těchto soudech centrály se neodvážili. Šéfovi východoněmecké zahraniční rozvědky Markusi Wolfovi vadily neustálé požadavky centrály vyhledávat důkazy o tom, že Američané chystají útok proti socialistickým státům; pokládal je za mrhání časem. Ale byl dost chytrý na to, aby neoponoval. A tak později jen tvrdil, že „tyto rozkazy nebyly o nic více otevřené diskusi než jiné rozkazy seshora.“³⁹

I když si pisatelé hlášení INO už ve 30. letech dávali pozor, aby se politického vedení nedotkli, věděli, že když vyprodukují důkazy o protisovětských spiknutích Britů, nic je neohrozí. Stejně tak během studené války jejich následovníci v FCD velmi dobře věděli, že když použijí USA jako obětního beránka, nic tím neriskují. Jeden důstojník Sekce PR jen pár týdnů po neúspěšném pokusu o převrat v roce 1991 v rozhovoru pro *Izvestije* řekl, že spolu se svými kolegy se většinu své kariéry řídil principem: „Ze všeho obviň Američany, a všechno bude OK.“⁴⁰

Je zřejmé, že neexistuje přesvědčivější důkaz o Gorbačovově „novém myšlení“ vůči Západu během prvního roku jeho působení ve funkci generálního tajemníka než jeho příkré odsouzení tradiční zaujatosti hlášení vydaných 1. hlavní správou (FCD). To, že na konci roku 1985 centrála musela vydat přísná nařízení „o nepřipustnosti

překrucování skutečného stavu věcí ve zprávách a informačních hlášeních zasílaných Ústřednímu výboru KSSS a dalším vládním orgánům“, svědčí o nekorektnosti bývalé praxe.

Přes všechny své deformace jsou přesto zpravodajská hlášení pro pochopení sovětské zahraniční politiky nesmírně důležitá. Chruščovova politika vůči USA, především onen děsivě nebezpečný hazard s raketovými základnami na Kubě, byla silně ovlivněna velmi nepřesnými informacemi o přípravách Američanů na první jaderný úder. To, že v 70. letech rostla autorita nejen Andropova, ale také Gromyka a Ustinova, jen dokazuje, jaký vliv analýza špionáže měla. Stále apokalyptičtější tón Andropovových zpráv dosáhl vrcholu v době působení Reaganovy vlády; stejně jako na počátku 60. let se v něm projevovaly stále obavy z (neexistující) hrozby amerického prvního úderu.

I když Gorbačov zpočátku způsob analýz KGB kritizoval, nakonec se na zahraniční špionáž spoléhal stejně jako jeho předchůdci. Šebaršin, šéf FCD po Krjučkovovi, tvrdil, že hlášení zahraniční rozvědky už nebyla politicky tak korektní jako v minulosti. Když se v letech 1990-91 začal sovětský systém hroutit, některé staré protiamerické teorie spiknutí znovu ožily. Krjučkov a další obviňovali USA a jejich spojence z nejrůznějších zločinů: z infikování dováženého obilí, ze snahy zničit rubl, ze spiknutí s cílem rozložit Sovětský svaz a z výcviku agentů, kteří měli sabotovat hospodářství, ovlivňovat státní administrativu a vědecký výzkum.⁴¹

Zatímco západní politici v očích sovětského vedení vedli diverzní útok proti socialistickému táboru, západní věda nikoli. „Úspěchy zahraniční techniky“ jako cíl sovětské špionáže ostatně vytyčil už v roce 1925 Dzeržinskij.⁴² Na počátku druhé světové války už byla S&T, především v oblasti vojenství, považována za životně nezbytnou. Stalin měl vpravdě mnohem větší důvěru v západní vědce než ve vědce vlastní. Sovětskému technickému výzkumu nedůvěřoval, pokud jej nepotvrdily západní zkušenosti.⁴³

Ohromný příliv západní (především americké) vědecko-technické špionáže (S&T) po celou dobu studené války vysvětluje, proč si Sovětský svaz vysloužil nechvalně proslulý název „Horní Volta s raketami“; SSSR, tato vojenská supervelmoc, totiž byl například svými sociálními poměry nebo svou kojeneckou úmrtností na úrovni zemí třetího světa. Dávno předtím, než v roce 1985 KGB konečně získal v CIA důležitého špiona, „příchozího“ Aldricha Amese, řídil už celou řadu námezdních agentů, pracujících pro americké firmy vyrábějící obrannou techniku.⁴⁴ Na počátku 80. let bylo pravděpodobně 70% zbraní, které používaly armády Varšavské smlouvy, okopírováno na Západě.⁴⁵ Během studené války tak obě strany až neuvěřitelně závisely na americkém know-how.

Andropov, a zpočátku i Gorbačov, považoval větší využití S&T v nevojenských oblastech za jeden z klíčů k omlazení sovětské ekonomiky jako celku. Skutečný ekonomický přínos západních vědecko-technických tajemství, jenž Správa T vyčíslila na miliardy dolarů, byl nicméně vážně omezován strukturálními chybami řízeného

hospodářství. Ideologické klapky na očích sovětského systému nebyly o nic slabší než jeho ekonomická strnulost, a obojí vedlo k ekonomickému paradoxu 80. let. Přestože měli Sověti velké množství velmi dobře vzdělaných vědců a inženýrů a ohromné množství S&T, technicky za svými západními rivaly čím dál víc zaostávali. Ještě před tím, než se k moci dostal Gorbačov, dařilo se rozsah tohoto zaostávání skrývat. V hlášení o zahraničních špionážních operacích, které bylo dokončeno v únoru 1984, vyzvedl Krjučkov „prohlubující se ekonomickou a společenskou krizi kapitalistického světa“, ale ani slůvkem se nezmínil o mnohem vážnější krizi v sovětském bloku.⁴⁶ Dokonce ještě Gorbačov ve svém projevu na XXVII. sjezdu strany v roce 1986, kdy už volal po „novém myšlení“ v sovětské zahraniční politice, tvrdil, že krize kapitalismu se neustále prohlubuje.⁴⁷

Gorbačov byl prvním poválečným sovětským vůdcem, který získal přístup k o něco přesnější statistice o tom, jak si sovětská ekonomika vede. Abel Aganbegjan, jeho nejlivnější ekonomický poradce v prvních letech *perestrojky*, vypočítal, že v letech 1981-85 došlo „k nulovému nárůstu“. Odhalení rozsahu stagnace sovětské ekonomiky a dlouhodobého opožďování ve vztahu k Západu mělo na Gorbačovovu politiku mnohem silnější vliv než úspěchy ve shromažďování S&T u západních cílů, jež na něho předtím tolik zapůsobily. Koncem desetiletí zanechal pokusů oživit řízené hospodářství a orientoval se na hospodářství tržní.⁴⁸

Konec studené války ovšem zdaleka nepřivodil konec operací ruské vědecko-technické špionáže na Západě; vzhledem k rostoucímu počtu společných podniků a výměně vědecko-technických informací vytvořil nové příležitosti pro Sekci X. Reaktivace předního britského agenta Sekce X Michaela Smithe na počátku 90. let byla pro tento stav příznačná.⁴⁹ Uvolnění amerických bezpečnostních prověrek ve snaze vybudovat mosty do Moskvy a Pekingu vedly v roce 1994 k dramatickému nárůstu počtu ruských a čínských vědců, kteří například směli navštívit jaderné laboratoře v Los Alamos a v Sandii. Výsledky Sekce X se však nesetkaly s takovým nadšením, jako v dobách studené války. Rozpad řízené sovětské ekonomiky způsobil ve vojensko-průmyslovém komplexu, což býval hlavní zákazník S&T, nepředstavitelný chaos. Během Jelcinova působení (a nejspíše i ještě před ním) byly operace ruské S&T zastíněny Číňany. Vyšetřování amerického parlamentu v roce 1999 došlo k závěru, že za poslední dvě desetiletí se Číně podařilo získat detailní materiály o každé bojové hlavici v americkém jaderném arzenálu.⁵⁰ Tyto fenomenální úspěchy Číňanů v získávání S&T byly bezpochyby (alespoň částečně) inspirovány dřívějšími špionážními úspěchy Sovětského svazu.

Úspěchy zahraničních operací KGB bychom neměli posuzovat výhradně západními měřítky. Centrála vždycky měla jedno „poslání“, jež považovala za důležitější, než provádět špionáž na Západě. Šest týdnů poté, co bolševici uchvátili moc, vznikla Čeka „kvůli revolučnímu vyrovnání účtu s kontrarevolucionáři“. V tomto svém prvořadém úkolu – bránit bolševický režim proti disentu ve všech jeho formách – byli Čeka a všichni její nástupci až k nevíře úspěšní.

Od 20. let se válka proti „kontrarevoluci“ vedla jak na domácí, tak na zahraniční půdě. Krjučkov a někteří další vysocí důstojníci 1. hlavní správy (FCD) spolu s Ruskou zahraniční zpravodajskou službou (SVR) stále tvrdí, že FCD nikdy nebyla zapojena do perzekuce disidentů a nepodílela se na porušování lidských práv. Ve skutečnosti v tom sehrávala hlavní úlohu.

Po celou dobu studené války KGB aktivně bojoval proti ideologické diverzi nejen na sovětské půdě, ale i v zahraničí. Rezidentury na Západě měly stálé a neměnné instrukce shromažďovat co možná největší množství materiálu, jež by jim umožnilo postihnout disidenty doma i v zahraničí:

Abychom mohli organizovat aktivní opatření proti disidentům, je důležité vědět, jaké jsou mezi nimi neshody, rozdíly názorů a konflikty uvnitř disidentského prostředí, důvody, pro které k těmto neshodám došlo, a možné způsoby, jak je využít; dále podrobnosti diskreditující tyto disidenty osobně (alkoholismus, nemorální chování, profesionální úpadek a tak dále, spolu s indikacemi o napojení na CIA, západní speciální [zpravodajské] služby a ideologická centra).⁵¹

Rezidentury se měly rovněž zaměřit se na jedince, kteří sovětské disidenty podporovali na Západě. Mezi takové cíle KGB například v Británii patřil londýnský neurolog Harold Merskey, který vedl kampaň na pomoc obětem sovětského zneužívání psychiatrie. 20. září 1976 zaslala londýnská rezidentura lékaři dopis, zdánlivě od anonymního příznivce, ve kterém byl varován, že mu hrozí nebezpečí. Rezidentura doufala, že Merskey se začne obávat o svou osobní bezpečnost a tím pádem se přestane zajímat o osud vězněných disidentů.⁵²

Válka FCD proti disidentům zdaleka nebyla pouhým doplňkem jejich obvyklých zahraničních operací, ale naopak náležela k jejím prioritám. Například mezi nejdůležitější operace v roce 1978 patřilo udělat vše, aby disident Jurij Orlov nezískal Nobelovu cenu za mír – jako Sacharov o tři roky dříve. Fakt, že cenu dostali Sadat a Begin, považovala centrála za jeden z hlavních triumfů – „aktivní opatření“ KGB na tom s největší pravděpodobností žádnou zásluhu neměla. Suslova, který měl na starosti ideologickou čistotu strany, uprostřed noci probudil telefonát od rezidenta v Oslo, který mu onu dobrou zprávu sdělil.⁵³ Jen málokterý politický režim by podobné informace přikládal takový význam, aby kvůli ní bylo možné vzbudit ministra.

Rezidentury také s velkými obavami sledovaly, jak se uvnitř některých západních komunistických stran rodí eurokomunistická hereze, jež zpochybňovala tradiční nomylnost moskevské linie. A tak mezi mnohem neobvyklejší „aktivní opatření“ patřila na konci 70. let ta, jejichž cílem bylo zdiskreditovat stranické vůdce, kteří k eurokomunismu nepochybně tíhli.⁵⁴

Až do posledních let studené války se FCD snažila zabránit všem sovětským disidentům a emigrantům, aby dosáhli jakéhokoli uznání v zahraničí – a to dokonce i v oblastech s politikou zcela nesouvisejících. Centrála věnovala ohromné množství času a úsilí k vymýšlení způsobů, jak zničit kariéry Rudolfa Nurejeva, Natalie Makarovové a dalších slavných emigrantů.⁵⁵ V roce 1974, kdy vynikající violoncellista Mstislav Rostropovič (VOJAŽER – „Cestovatel“) uprchl na Západ, KGB už přestal s operacemi, jež měly za cíl fyzicky ničit emigranty z řad divadelních umělců, ale

zdá se, že zdvojnásobil své kampaně s cílem vyvolat nepříznivé kritiky v západních médiích. V roce 1976, kdy Rostropovič a jeho manželka, zpěvačka Galina Višněvskaja, byli zbaveni sovětského občanství, centrála apelovala na všechny zpravodajské služby sovětského bloku, aby jí pomohly najít agenty, kteří by pronikli do jejich okolí. Muselo ji rozlítit, když se v roce 1977 Rostropovič stal dirigentem Národního symfonického orchestru ve Washingtonu, kde působil až do svého návratu do Ruska o sedmáct let později. Povzbudila ji ovšem kritika jeho netypické práce s orchestrem, otištěná v květnu 1978 ve *Washington Post*. Centrála nechala dotčený text obíhat západními rezidenturami jako příklad kritiky hodný následování; dále od nich žádala, aby obstaraly články, jež odsoudí Rostropovičovu údajnou marnivost, neschopnost chovat se podle západních společenských norem – a což je obzvlášť pikantní s ohledem na „aktivní opatření“, která proti němu KGB vedl – upozorní na jeho údajné pokusy manipulovat západními médii.⁵⁶

Během světového šampionátu šachistů v roce 1978, který se konal na Filipínách a na němž se měl utkat sovětský velmistr Anatolij Karpov s uprchlíkem Viktorem Korčným, vytvořila centrála tým osmnácti operačních důstojníků FCD, kteří se snažili o to, aby byl Korčnoj poražen.⁵⁷ Nepochybně to byla „aktivní opatření“ KGB, která výsledek tohoto uzavřeného a kontroverzního šachového klání ovlivnila. Po prvních sedmi partiích, kdy Korčnoj vedl, odmítl si Karpov se svým protivníkem potrást před zahájením osmé partie rukou. Rozčilený Korčnoj, o němž se vědělo, že pokud je rozladěn, hraje velmi špatně, prohrál. Po dvanácti partiích bylo skóre vyrovnané a zdálo se, že Korčnoj se zase začíná dostávat do formy. Jenže během dalších pěti partií Korčného vyvedl z míry doktor Vladimír Zuchar; tento ruský hypnotizér seděl v první řadě a po celou hru na něho intenzivně hleděl. Po sedmácti partiích měl už Korčnoj o tři body méně. Do konce zápasu sice ještě získal další dva body, ale šampionát nakonec prohrál o jediný bod.⁵⁸ Zdá se, že bude ještě třeba napsat knihu o úloze, kterou KGB sehrál v historii sovětského šachu.⁵⁹

Největší problém, se kterým se KGB musel během studené války potýkat, byla „ideologická diverze“; měli se jí dopouštět především ti křesťané, kteří se nevzdávali své víry tak rychle, jak bolševici předpokládali. Ačkoli v SSSR byla povolena jen jedna politická strana, sovětsští mocipáni pokrytecky hlásali svůj respekt ke svobodě vyznání. Na konci druhé světové války už se přestali pokoušet náboženství vymýtit a začali vyhledávat takové formy perzekuce, které by věřící odradily. V ruské pravoslavné církvi se KGB mohl spoléhat na vysoký klérus, neboť tu měl své agenty. Větší problém pro centrálu představovaly jiné křesťanské církve a odvážná menšina pravoslavných duchovních, kteří byli vůči režimu v opozici. Perzekvovaní křesťané potřebovali podporu od světových církví – především od Světové rady církví (WCC). Žádné takové podpory se jim však nedostalo. Agenti KGB dosáhli ve Světové radě církví pozoruhodných úspěchů: přesvědčili totiž její členy, aby se soustředili spíše na hříchy imperialistického Západu než na perzekuci náboženství v sovětském bloku. V roce 1975 se jedním ze šesti prezidentů WCC stal metropolita Nikodym (ADAMANT).⁶⁰

Důležitost, již KGB přikládal dohledu nad náboženským disentem, plynula ze zkušeností s událostmi v Polsku, kde se agentům SB nikdy nepodařilo katolickou církev uhlídat. Už na počátku 70. let KGB označil krakovského arcibiskupa Karola Wojtylu za potenciálně nebezpečného oponenta režimu, který není ochoten učinit jakékoli ústupky ať už ve věci náboženské svobody, nebo v oblasti lidských práv. Polská Bezpečnostní služba (SB) ho sice chtěla zatknout, ale neodvážila se riskovat poprask, který by to jak v Polsku, tak na Západě vzbudilo. Když se v roce 1978 Wojtyla stal papežem Janem Pavlem II., zasadil tím polskému komunistickému režimu a nakonec i celistvosti sovětského bloku ránu, z níž se nikdy nevzpamatoval.⁶¹

Gorbačovův přístup k otázkám politických a náboženských svobod velkou měrou přispěl k dřívějším obavám KGB: v roce 1989, ani ne tři roky poté, co byl Sacharov propuštěn z vyhnanství a směl se vrátit do Moskvy, stal se – podle Gorbačova – „neoddiskutovatelně nejvýznamnější osobností“ ve Shromáždění lidových zástupců. Téměř všechny hlavní požadavky disidentů z počátku 70. let se nyní jeho prostřednictvím dostaly na půdu oficiálního státního orgánu.

Ve chvíli, kdy se rozsáhlý policejní aparát, jehož prostřednictvím KGB společnost kontroloval, začal rozpadat, bylo zřejmé, jak důležitý pro přežití Sovětského svazu byl. Prohlášení vůdců srpnového pokusu o převrat, který v roce 1991 vedl Krjučkov a při kterém šlo o svržení Gorbačova, ve své podstatě potvrdilo, že oslabení kampaně KGB vedené proti takzvané ideologické diverzi, otřáslo základy státu:

Vládní orgány na všech úrovních ztratily důvěru populace... Lidé se zlomyslně vysmívají všem státním institucím. Země se ve skutečnosti stala neovladatelnou.⁶²

Osnovatelé tohoto převratu si ale neuvědomili, že už je příliš pozdě na to, aby otočili ručičkou hodin zpět. „Kdyby k tomuto převratu došlo o rok a půl či o dva roky dříve,“ napsal později Gorbačov, „mohl by, dejme tomu, uspět. Jenže teď už se společnost naprosto změnila.“⁶³ Společnost ztratila respekt a strach z KGB, který až dosud dokázal udusit v samém zárodku jakoukoli demonstraci v Moskvě. Davy, které by si o pár let dříve nedovolily se shromáždit, nastoupily jako jeden muž před Jelcinovo sídlo v moskevském Bílém domě, aby Jelcina uchránily před útokem; později obklopily Lubjanku a nadšeně jásaly, když se ohromná socha Felixe Dzeržinského zřítíla na zem.

Rychlost, s jakou se sovětské impérium zhroutilo, téměř všechny pozorovatele překvapila. Co se ale dnes zdá nejpozoruhodnější, není náhlá smrt komunistického režimu na konci roku 1991, ale skutečnost, že dokázal přežít celých pětasedmdesát let. Bez policejních represivních metod, jež započali Lenin a Dzeržinskij, a bez ohromné kampaně proti vnitřní ideologické diverzi, již během studené války řídil KGB, byla by komunistická éra mnohem kratší. KGB, tento Výbor státní bezpečnosti, byl opravdu „mečem a štítem“ sovětského režimu. Jeho nejdéle trvajícím úspěchem bylo, že se mu ve 20. století podařilo tak dlouho udržet při životě stát, který byl řízen jedinou politickou stranou.

* * *

S rozpadem tohoto státu přestal fungovat i systém, jímž KGB kontroloval společnost. I když se rozsah vnitřních správ KGB (postupně zreorganizovaných jako ministerstvo bezpečnosti, kontrašpionážní služba a bezpečnostní služba) dramaticky zmenšil, vliv Ruské zahraniční zpravodajské služby (SVR), této nezávislé následovnice FCD, byl rychle obnoven. SVR se na veřejnosti brzy stala mnohem troufalejší, než vůbec FCD kdy byla. Tak v roce 1993 například její šéf, Jevgenij Primakov, obvinil NATO, že ohrožuje ruskou bezpečnost, a udělal to ve chvíli, kdy ruské ministerstvo zahraničí vůči Západu nastolilo mnohem měkčí a smířlivější linii. V předvečer návštěvy prezidenta Jelcina ve Washingtonu v září 1994 Primakov opět obešel ministerstvo zahraničí, když Západ varoval, aby nebránil Rusku ekonomicky a politicky se opět začlenit mezi ostatní státy, které spolu s ním kdysi tvořily Sovětský svaz. Primakovův zástupce Trubnikov trval na právu SVR veřejně se projevat, dokonce i když se její názory neshodují s názory ministerstva zahraničí: „... Chceme být slyšeni... Vyjadřujeme své názory tak, jak to považujeme za nutné.“⁶⁴

Rivalita mezi SVR a ministerstvem zahraničí během prvních pěti let, kdy byl Jelcin prezidentem, skončila jednoznačným vítězstvím pro SVR; v prosinci 1996 se Primakov stal ministrem zahraničí a nahradil prozápadního Andreje Kozyreva. Primakov s sebou na ministerstvo zahraničí přivedl množství důstojníků SVR, čímž nejspíše vyděsil velkou většinu ruských diplomatů. Jako ministr zahraničí a později jako premiér zůstal Primakov v těsném spojení se svým bývalým zástupcem Trubnikovem, který ho na místě šéfa SVR nahradil.⁶⁵

Ruská zahraniční zpravodajská služba je rovněž mnohem agresivnější v zákulisních jednáních, než se kdy odvážila být FCD. Ta pravidelně slibovala otrockou poslušnost stranickému vedení – jako například v „pracovním plánu“ pro rok 1984:

V roce 1984 musí být práce zahraničních rezidentur plánována a organizována v přísném souladu s rozhodnutími XXVI. sjezdu strany, listopadové (1982) a červnové (1983) plenární schůze ÚV KSSS a s programovými direktivami a závěry obsaženými v projevech generálního tajemníka ÚV KSSS soudruha J. V. Andropova a rovněž s požadavky květnové (1981) všesvazové konference vedení [FCD].⁶⁶

Dnešní SVR něco takového nemá zapotřebí. Hlášení posílá přímo prezidentovi, takže od ní Jelcin dostává denní svodky ze zahraniční špionáže – něco jako *Stručný výběr pro prezidenta*, který připravuje CIA v USA. Narozdíl od CIA však SVR uvádí možnosti politického řešení a neváhá doporučovat ta, jimž dává přednost.⁶⁷

Kolik hlášení SVR churavý Jelcin mohl přečíst, není známo. V polovině 90. let, když měl úřadovat, často prý svému nešťastnému náčelníkovi štábu Viktorovi Iljušnovi říkal, aby ho se „všemi těmi sračkami“ neotravoval.⁶⁸ Trubnikov, stejně jako před ním Primakov, měl k Jelcinovi přímý osobní přístup. V roce 1998 pomohl vyřešit otázku, jak v Iráku postupovat při kontrole výzbroje, již prováděla OSN. Krátce poté se zúčastnil moskevských rozhovorů o Kosovu, jež vedl Jelcin se Slobodanem Miloševićem.⁶⁹ Aniž by si toho média jakkoli všimla, Trubnikov v březnu 1999 rovněž doprovázel Primakova na návštěvě Bělehradu kvůli dalším diskusím s Miloševićem. SVR sice Saddáma Husseina či Miloševiče nikterak nepodporovala, ale ani nechtěla, aby je Západ porazil.

V polovině 90. let vnitřní bezpečnostní služba (tehdy FSK, nyní FSB) znovu získala něco ze svého bývalého vlivu, i když šlo o skutečně malý zlomek. Sergej Stěpašin, který se v roce 1984 stal jejím šéfem, byl jedním z Jelcinových nejbližších poradců. Tento centristický politik, který se osvědčil při reformách, v roce 1991 prohlásil: „KGB musí být zlikvidován.“ Jakmile se ale stal šéfem FSK, začal si stěžovat, že jeho služba byla „vykastrována“, a žádal o větší pravomoce. Jeho vliv byl jasně zřetelný během čečenské krize. Koncem léta 1994 Stěpašin přesvědčil Jelcina, že útok na hlavní město Čečenska Groznyj téměř okamžitě přivede k pádu jejího odbojného prezidenta Džochara Dudajeva a dostane Čečnu zpět pod kontrolu Moskvy. Útok měli zahájit Dudajevovi čečenští protivníci, vyzbrojení a financovaní FSK. Když v listopadu většina této čečenské opozice na poslední chvíli z celé operace vycouvala, FSK neváhala a použila místo ní ruská vojska; jak Stěpašin později přiznal, mělo to katastrofální následky. Dudajev odrazil první útok a zatčené ruské vojáky vystavoval na odiv před televizními kamerami mnoha světových médií. Ačkoli Groznyj nakonec ruským jednotkám podlehl, Čečenci zahájili rozhodný útok; v brutální válce pak během následujících dvou let zahynulo 25 000 lidí. Jelcin už si svou někdejší reputaci nikdy nezískal. Stěpašin dostal vyhazov v červnu 1995, kdy se pokusil kritiku války čečenské akce v Dumě uchlácholit; zůstal však nablízku Jelcinovi a do vlády se vrátil o dva roky později, nejprve jako ministr spravedlnosti a v březnu 1998 jako ministr vnitra. V květnu 1999 si ho Jelcin vybral, aby na místě premiéra nahradil Primakova.⁷⁰

O tři měsíce později byl Stěpašin vystřídán Vladimírem Putinem, bývalým důstojníkem FCD, který patnáct let sloužil v NDR. A tak potřetí během necelého roku Jelcin naprosto ohromil většinu pozorovatelů dění v Kremlu: premiérem opět jmenoval někoho, kdo byl v té době nebo někdy předtím šéfem rozvědky.

Když byla v roce 1999 tato kniha připravena do tisku, Jelcinovo desetiletí, jež triumfálně začalo v roce 1991, kdy se stal prvním demokraticky zvoleným prezidentem Ruska a kdy byl zlikvidován srpnový pokus o převrat, se vrávoravě, pod Jelcinovým nepevným a alkoholickým vedením, ubíralo ke svému tragickému konci. Ruská zahraniční zpravodajská služba spolu s FSB se připravovala na budoucnost, která měla přijít po Jelcinovi. Ani jedna z těchto služeb neuvažovala o návratu studené války. Oběma se mezitím podařilo navázat pro veřejnost téměř neznámé spojení s hlavními západními zpravodajskými službami. SVR a FSB přesto očekávají, že konflikt zájmů se Západem bude pokračovat.

Mají k tomu velmi dobrý důvod. Rozpad sovětského systému odhalil mnohem hlubší předěl mezi Východem a Západem, který daleko více souvisí se 4. stoletím našeho letopočtu než se stoletím dvacátým. Tento předěl vede mezi pravoslavným a katolickým křesťanstvím; zrodil se v roce 330 ustanovením Konstantinopole jako Nového Říma a v roce 1054 se stal definitivním díky schismatu mezi pravoslavnou a katolickou církví. Ačkoli pravoslavný Východ byl zaplaven islámem a jednotu katolického Západu roztránila reformace, kulturní předěl mezi Východem a Západem

přetrval dál. „Od dob křížových výprav,“ píše historik Norman Davies, „pravoslaví pohlíželo na Západ jako na zdroj poroby, jež byla v jeho očích horší než sami nevěřící.“⁷¹ A právě proto, že je tento předěl tak hluboký, je také těžko překonatelný.⁷² Východoevropské státy, které se na konci 20. století stávají členy NATO, státy, které se jeho členy nejspíše stanou na počátku 21. století, a ty státy, které se z obou skupin s největší pravděpodobností záhy začlení do EU, leží na západní straně tohoto předělu.⁷³ V pravoslavné části Evropy dosud není ani jeden slibný kandidát.

Většinu Rusů se gesto, s jakým koncem 80. let západní představitelé přivítali Gorbačovovy snahy získat pro Rusko místo ve „společném evropském domě“, zdá dnes prázdné, ne-li přímo pokrytecké. „Vyloučené a nepřipojené Rusko,“ tvrdí historik Jonathan Haslam, „nevyhnutelně přinese jen potíže.“⁷⁴ Navzdory členství Ruska v Radě Evropy, existenci společné rady Ruska a NATO a přes další pokusy Západu předěl mezi Východem a Západem přemostit rozšířením NATO a Evropské unie se ukazuje, že Rusko je vypovězeno na okraj Evropy. Nikoho snad ani nepřekvapí, že se SVR rezolutně staví jak proti rozšíření NATO, tak Evropské unie. Během několika měsíců v roce 1989 rozdrtily revoluční zvraty ve východní Evropě sovětský blok. O dva roky později Rusko ztratilo, ještě mnohem rychleji, téměř polovinu území, jemuž kdysi Moskva vládla, a najednou se stalo menší než za vlády Kateřiny Veliké. Objevují se známky toho, že někteří – možná mnozí – důstojníci SVR se shodují se současným vůdcem Ruské komunistické strany Gennadijem Zjuganovem v tom, že Západ má dlouholetý plán: nejprve zničit sovětský stát a pak zabránit návratu Ruska k moci. Věří, že historickým posláním Ruska je zatarasit cestu americké globální hegemonii a vítězství západních hodnot.⁷⁵

Jelcinovo desetiletí mělo příliš málo času na to, aby se Rusko přizpůsobilo nové situaci – rozpadu Sovětského svazu a zániku sovětského bloku. Stejně jako poválečná Británie i Jelcinovo Rusko, řečeno slovy Deana Achesona, „přišlo o své impérium, ale ještě nenašlo svou roli“. Jenže zatímco pro Británii ztráta impéria přišla v době politické stability a konjunktury, v Rusku ji provázal ekonomický kolaps a totální politický rozpad. Rusko je nyní v pozici, kdy má sice národní hymnu, ale jen malou naději, že to, o čem se v ní zpívá, se stane skutečností.⁷⁶

I SVR hledá vlastní identitu: ohlíží se zpět a vymýšlí novou verzi slavné sovětské minulosti. Dne 20. prosince 1995 slavila pětasedmdesáté výročí založení zahraniční rozvědky Čeky jako své vlastní pětasedmdesáté narozeniny; u příležitosti této události vydala nekritický chvalozpěv na „velké množství slavných činů“ vykonaných důstojníky sovětské zahraniční rozvědky, „kteří výjimečnou měrou přispěli k zajištění bezpečnosti naší vlasti“. S neblahou skutečností, že někteří její hrdinové v minulosti páchali zločiny nebo se na hrůzách Velkého teroru podíleli, se SVR vypořádává po svém: jakoukoli jejich účast absurdně popírá. Zahraniční rozvědky se prý na Velkém teroru podílela nanejvýš tím, že dodávala mučedníky, kteří „zmizeli v mučírňách Ježova a Beriji“.⁷⁷ Primakov se jako šéf SVR stal „šéfredaktorem“ několikavazkových dějin sovětské zahraniční rozvědky, jejichž cílem bylo předvést, že sovětská zahraniční rozvědky „čestně a nesobecky plnila svou vlasteneckou povinnost vůči vlasti a lidu“.⁷⁸ Ačkoli autoři uvedených dějin musí období studené války teprve zpra-

covat, už teď je jasné, že v nich nebude místo pro záznamy dokládající zapojení FCD do perzekuce disidentů a porušování lidských práv.

V roce 1996 vydala Ruská zahraniční zpravodajská služba CD-ROM (v ruštině i angličtině) s názvem *Russian Foreign Intelligence: VChK-KGB-SVR (Ruská zahraniční zpravodajská služba: VChK (Čeka)-KGB-SVR)*. Dovídáme se, že „poprvé uvádí... profesionální pohled na historii a vývoj jedné z nejmocnějších tajných služeb na světě“. Cílem celé této vsutku multimediální oslavy minulých úspěchů, jakým například bylo naverbování Pěti statečných či atomová špionáž, je zdůraznit přímé spojení mezi sovětskou zahraniční rozvědkou a dnešní SVR. Na obalu tohoto CD-ROMu je fotografie sochy Dzeržinského, neboť SVR a FSB stále doufají, že socha se opět vrátí na své původní místo před Lubjankou. Nic nemůže lépe ilustrovat souvislost mezi sovětskými a ruskými zahraničními rozvědkami než pokus Ruské zahraniční zpravodajské služby znovu se přihlásit ke své minulosti.